

УДК 811.161.2
DOI <https://doi.org/10.32782/fohium/2024.4.33>

БІНАРНІ КОНЦЕПТИ «СВІТЛО-ТЕМРЯВА» У ПОВІСТІ ГАЛИНИ ПАГУТЯК «ПАН У ЧОРНОМУ КОСТЮМІ З БЛИСКУЧИМИ ГУДЗИКАМИ»

Лариса Мініч

*кандидат філологічних наук
доцент кафедри української мови та літератури
Національний університет «Острозька академія»
ORCID ID 0000-0003-3105-6835
larysa.minich@oa.edu.ua*

Ольга Гаврилюк

*аспірант кафедри української мови та літератури
Національний університет «Острозька академія»
ORCID ID 0000-0003-4010-2004
olha.havruliuk@oa.edu.ua*

Ключові слова: бінарні
опозиції, концепт,
концептосфера, світло,
темрява.

У статті здійснено детальний аналіз бінарних концептів «світло-темрява» в контексті повісті Г. Пагутяк «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками». Окреслено сучасний стан досліджень у галузі лінгвоконцептології, визначено новітні підходи щодо вивчення когнітивних опозицій. З'ясовано, що знатність людської свідомості до типологізації протилежностей є одним з основних способів категоризації дійсності. Концепти «світло-темрява» розглядаємо як ключові для формування картини світу індивіда, оскільки вони належать до первинних архетипів, що кореняться в колективному досвіді людства.

У вимірі творчості Г. Пагутяк досліджувані опозиції представлені на декількох планах сприйняття. Завдяки унікальному ідіостилію авторки, її вмінню бачити та проводити зв'язки, лексеми «світло-темрява» в повісті набувають розмаїтих трактувань. Основним джерелом урізноманітнення концептосфери в тексті слугують семантично насичені, змістовні асоціації, які виникають у персонажів твору на базі особистого досвіду та психологічного стану. Авторська увага до індивідуальної рецепції героями світу наповнює мовну канву тексту оригінальними семемами, водночас зберігаючи динаміку між поняттями «світло-темрява» як антонімічними.

Доведено, що в повісті Г. Пагутяк бінарні концепти лежать в основі оповіді. Їхні варіації відображають становище у суспільстві, передають емоційний стан персонажів, розкривають особистість, позначають виміри реальності, серед яких час і простір. Наявна у тексті постійна напруга між процесами довкола концептів «світло-темрява» є безпосереднім механізмом розвитку сюжету, рушієм змін у мисленні героїв, їхнього світогляду, принципів, системи вірувань. Це дозволяє письменниці вибудовувати неповторний літературний всесвіт, який опирається на загальнолюдський досвід буття. У такий спосіб, на прикладі творчості Г. Пагутяк простежуємо здатність протилежностей впливати на процеси людської когніції. Стаття покликана розширити розуміння значення бінарних концептів не лише в художніх текстах, а й розкрити їхню роль як інструменту сприйняття індивідами реальності.

BINARY CONCEPTS OF “LIGHT AND DARK” IN HALYNA PAHUTIAK'S NOVEL “THE GENTLEMAN IN A BLACK SUIT WITH SHINY BUTTONS”

Larysa Minich

PhD in Philology,

*Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature
National University of Ostroh Academy*

Olha Havryliuk

*Postgraduate student of the Department of Ukrainian Language and Literature
National University of Ostroh Academy*

Key words: *binary oppositions, concept, conceptsphere, light, darkness.*

The article provides a detailed analysis of the binary concepts of “light darkness” in the context of H. Pahutiak's novel “A Gentleman in a Black Suit with Shiny Buttons”.

The current state of research in the field of linguistic conceptology, the latest approaches to the study of cognitive oppositions. It is found that the ability of human consciousness to categorize opposites is one of the main ways to classify reality. The concepts of “light-darkness” are considered as a key to forming a picture of the individual's world, as they belong to the primary archetypes rooted in the collective experience of humanity. In the dimension of H. Pahutiak's work, the studied oppositions are presented on several planes of perception. Thanks to the author's unique idiom, her ability to see and make connections, the lexemes “light-darkness” in the novel acquire a variety of interpretations. The main source of diversity of the conceptual sphere in the text are semantically rich, meaningful associations, that arise in the characters of the work on the basis of personal experience and psychological state. The author's attention to the characters' individual perception of the world fills the linguistic canvas of the text with original sememes, while at the same time maintaining the dynamics between the concepts of “light and darkness” as antonymic. It is proved that in H. Pahutiak's novel binary concepts are at the heart of the story. Their variations reflect the situation in society, convey the emotional state of the characters, reveal their personalities, and denote the dimensions of reality, including time and space. The constant tension in the text between the processes around the concepts of light and darkness is a direct mechanism of the plot development, a driver of changes in the characters' thinking, their worldview, and principles, belief systems. This allows the writer to build a unique literary universe based on the universal experience of being.

Thus, on the example of H. Pahutiak's work, we can trace the ability of opposites to influence the processes of human cognition. The article aims to expand the understanding of the meaning of binary concepts not only in literary texts but also to reveal their role as a tool for individuals' perception of reality.

Вступ. У сучасних лінгвістичних студіях зростає інтерес до вивчення мови у її взаємодії з когнітивними процесами мислення людини. Ця тенденція сприяє розвитку такої науки як лінгвоконцептологія, яка ставить за мету розширити уявлення про семантику мовних знаків. В межах цього підходу утверджується антропоцентричний підхід до вивчення мови, що акцентує на активній діяльності людини, її світогляді, досвіді, впливу на неї оточення та культури. Однією з перспектив дослідження у напрямку лінгвоконцептології є аналіз індивідуальних мовних систем, зокрема у контексті творчості

письменників, які безпосередньо працюють зі словом як зі зряддям. Особливої уваги заслуговує доробок Г. Пагутяк, чії тексти вирізняються спрямованістю на вивчення та розкриття глибинних психологічних структур у свідомості індивіда. Мова у творах письменниці є не лише комунікативним інструментом, а й рефлексією світосприйняття героїв. Оскільки персонажі прози Г. Пагутяк це часто «люди на межі», які перебувають у стані невизначеності вважаємо за доцільне розглянути концепти «світло» і «темрява» саме як бінарну опозицію, що позначає два граничних вектори буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття «концепт» досліджував ряд вітчизняних та іноземних вчених, серед яких А. Вежицька, Є. Гіббс, К. Голобородько, І. Голубовська, С. Жаботинська, І. Живіцька, А. Загнітко, О. Задорожна, Л. Ковбасюк, В. Красних, Ж. Краснобаєва-Чорна, Дж. Лакофф, О. Селіванова, В. Телія, Дж. Хейс та ін. Творчість Г. Пагутяк була взята до уваги в працях А. Артюх, І. Білої, Г. Бошкань, Ю. Вишницької, О. Галаєвої, М. Гірняк, О. Гольник, О. Корабльової, Т. Левчук. Хоча доробок авторки побіжно розглядали у контексті лінгвістичних студій, проте бінарні концепти «світло-темрява» не ставали предметом вивчення, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Постановка завдання. Мета статті проаналізувати бінарні концепти «світло-темрява» у повісті Г. Пагутяк, дослідити їх на декількох смислових рівнях і схарактеризувати вплив семантичних опозицій на свідомість персонажів твору та їхнє сприйняття реальності.

Виклад основного матеріалу. Багатогранна природа терміну «концепт» передбачає широку вибірку трактувань його значення. Наразі не існує єдиного тлумачення. Дослідниця О. Селіванова висловлює думку про концепт як «інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми» (Селіванова, 2008: 417). Вчений В. Жайворонок вважає його культурно зумовленим ментальним утворенням: «мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу)» (Жайворонок, 2006: 10). А. Загнітко також наголошує на притаманному концептам універсалізмі, вважаючи, що «їхнє вираження не можна обмежити тільки мовою» (Жайворонок, 2006: 12). Проте усталеною є думка про це поняття як явище, яке формується на різних рівнях людської свідомості. Звідси розповсюдженою є тенденція до виокремлення ядра і периферії як принципу організації концептів. Зокрема вчена Ж. Краснобаєва-Чорна пропонує вважати ядром концепту значення співвідносно зі словниковими дефініціями, а периферією його тлумачення пов'язане з асоціаціями (Краснобаєва-Чорна, 2008: 6). Останні мають тенденцію поповнюватися насамперед завдяки індивідуальному та культурно-історичному досвіду. Факт приналежності концептів до сфери ментальних утворень сприяє появі досліджень, що ґрунтуються саме на особистісному сприйнятті індивідами тих чи тих явищ. Одним із таких є здатність людської свідомості до типізації концептів як системи протилежностей. З'явилася низка вчених, які у своїх працях намагаються обґрунтувати значення

бінарних концептів як неодмінного елементу когніції. Дослідниця Т. Давидова зауважує, що завдяки ним «реалізується здатність людського мислення до контрастивного пізнання світу» (Давидова, 2020: 30). Основними ознаками бінарних концептів є їхня універсальність, багатомірність, ціннісна насиченість. На нашу думку, опозиційна пара «світло-темрява» належить до найперспективніших досліджуваних протиставлень, оскільки є однією із ключових протилежностей, які виникли ще на ранніх етапах формування свідомості людини. Ці поняття беруть початок із глибокої давнини. Будучи універсаліями світосприйняття, вони займають провідне місце у релігійній, міфологічній та мовній картинах світу і є підґрунтям для категоризації інших явищ об'єктивної дійсності. Світло і темрява як дві реалії, що позначають дуальність буття, мають великий інформаційний потенціал. Зазвичай вони репрезентують антагоністичні начала. Світло здебільшого інтерпретують як істину, добро, життя, день, порядок тощо. Тоді як темряву співвідносять із поняттями недосконалості, зла, ночі, хаосу.

Згідно зі словником української мови в 11 томах, «світло» – це насамперед «промениста енергія, що випромінюється яким-небудь тілом, сприймається зором і робить видимим навколишнє»; а також «освітлення, характерне для певного часу доби»; «джерело освітлення і пристрій для освітлення в приміщенні та на вулиці»; «освітлене місце», «символ істини, розуму, освіти або радості, щастя» тощо (Назаров, 1978: 92–93). Щодо поняття «темрява», то словник подає такі визначення: «відсутність світла, освітлення; пільма, темнота»; «темне, не освітлене або погано освітлене місце, не освітлений простір»; «щось незрозуміле, невідоме»; «відсталість, некультурність, неписьменність» (Бурячок, Гнатюк, 1979: 71). Тобто ядром значень бінарних концептів «світло-темрява» є їхня дефініція як енергії, фізичного явища та навпаки – його відсутності. У повісті Г. Пагутяк «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками» опозиція світла і темряви, наголошує Г. Бошкань, «актуалізує образ іншого світу, опосередкований позицією письменниці щодо паралельних реальностей: «Темрява – це вже інша реальність, зовсім інша». Образ темряви у цьому творі наповнений демонологічною семантикою» (Бошкань, 2016: 7). Обидва концепти пронизують всю канву тексту, стаючи центром навколо якого письменниця вибудовує оповідь. У такий спосіб свідомість читача завжди зосереджена на антонімічних сенсах, які репрезентують подані опозиції. У авторському осмисленні ці лексеми набувають нових значень відповідно до ідіостилю Г. Пагутяк, для якої пріоритетно розширювати іманентно закладені в концепті смисли. Письменниця

осмислює їх не лише з практичного, а й з духовного вектора розвитку людської свідомості.

В основі сюжету твору «Пан у чорному костюмі із блискучими гудзиками» лежить оповідь про життя мешканців села Уріж без світла протягом двох місяців у зв'язку зі зміною електричних стовпів. Тому концепт «світло» у повісті насамперед репрезентований лексемою «електрика». У словнику української мови в 11 томах зазначено, що це не лише «форма енергії, що обумовлена рухом заряджених частинок матерії», але й «предмет народногосподарського і побутового використання» (Доценко, Юрчук, 1971: 467). Поняття «світло» для персонажів еквівалентне поняттю «комфортне життя», це освітлення, побутова техніка, розваги: *«діти плакали за телевізором, дівки й хлопці за дискотекою, жіночки за пральними машинами»* (Пагутяк, 2016: 7). Тоді як «темрява» – це дискомфорт, темінь, нудьга, морока. Зникнення електрики порушує звичайний перебіг життя героїв твору, що змушує їх переглянути уклад свого буття і здійснити переоцінку наявних у ньому сенсів.

Одним із них є значення світла саме як ресурсу. Адже неодмінна частина життя та побуту зараз раніше вважалася предметом розкоші. Освітлення було дорогим, тому на ньому економили, не всі могли собі дозволити запалювати світло вечорами, про що й згадано у повісті Г. Пагутяк: *«Хлопи, навіть ті, що в карти не грали, сходилися тепер щовечора то в одного, то в другого і бесідували. Так було ще в ті давні часи, коли за радіо й телевізор ніхто не чув, а нафта коштувала задорого, аби одному сидіти при лампі»* (Пагутяк, 2016: 21). Натомість привілейовані верстви не обмежували себе: *«Як не було електрики, пани свічками світили. По шість штук зараз у свічнику. Був служник спеціальний. Пильнував, аби добре горіло. Мав щипці й нагар ними знімав»* (Пагутяк, 2016: 12). Тобто у свідомості минулих поколінь концепт «світло» асоціювався із вищою позицією у суспільстві. В історії зафіксовані звертання до можновладних осіб по типу «ваша світлість», «ваша сяятельність», «ваше сяятельство», «ваша ясновельможність» тощо. Тоді як низи суспільства розповсюджено називали «черню», асоціюючи їх із «темрявою», яка у цьому контексті має зокрема значення «бідність», «приземленість».

Іншим розповсюдженим зіставленням концептів «світло-темрява» є їхнє вживання в контексті знання і незнання. У повісті Г. Пагутяк обіграє ситуацію із відключенням електроенергії в селі, зміщаючи акцент на протистояння досліджуваних понять в умах людини. Шкільний вчитель у розмові з учнями про майбутні перешкоди у навчанні пояснює: *«У мене теж не буде світла. Вважайте, що це випробування для нас: темрява боїться*

розумних і освічених людей» (Пагутяк, 2016: 8). Лексема «темрява» у цьому контексті вжита у значенні «темрява нецтва» (Пагутяк, 2016: 8). Тобто подана опозиція утворюється внаслідок низки асоціацій, що позначають інтелектуальні здібності. Так «світло» – це освіченість, просвітленість, «світла голова», «світило науки» тощо. «Темрява», відповідно, вказує на протилежний вектор розвитку: неосвіченість, пільма, «морок», «темна людина, «темне царство». Варто зазначити, що подані опозиції стосуються не лише сфери освіти, але й загального рівня усвідомленості індивіда. Дослідниця М. Чумаченко зазначає, що «в екзистенціальному вимірі міфологема світла і темряви пов'язана з питаннями про духовний досвід особистості, її інтенціональність, що потребує виокремлення ключових екзистенціалів, таких як, наприклад, устремління (до сакрального, божественного світла, святості) та відторгнення, відречення (від профанного, інфернальної темряви, гріховності)» (Чумаченко, 2018: 44–45). Цей аспект концептів «світло-темрява» у досліджуваному тексті подано через інтертекстуальну згадку притчі Григорія Сковороди: *«Пригадуєш казку, як дід із бабою носили в мішках світло, доки їм не порадили прорубати вікна в хаті? Може, у твоєму Урожі треба прорубати вікна?»* (Пагутяк, 2016: 25). Лексема «вікно» в цьому контексті є семантично близькою поняттю «світло». Фразеологізми на кшталт «прорубати вікно», «вікно у світ» означають можливість пізнати щось нове, долучитися до загальнолюдського культурного спадку. Тоді як «перебувати у темряві», «жити у пільмі» вказують на відсутність зацікавлення в інтелектуальному та культурному розвитку.

Ще одним ключовим трактуванням концептів «світло-темрява» є їхнє протиставлення як часу доби, тобто як «день-ніч». Денна пора, як світлий період, не обмежує сприйняття людини. Можливість бачити й аналізувати світ довкола забезпечує відчуття безпеки, розуміння ситуації й середовища, тоді як ніч – навпаки підсилює тривожність, оголює іманентний страх індивіда перед пільмою. Під її впливом звичні речі набувають інших обрисів: *«Сусід у темряві не впізнавав сусіда, жінка – чоловіка, приятель – приятеля»* (Пагутяк, 2016: 10). Виникає паніка, зокрема через потенційні злочини: *«У неділю там побили чужого хлопця так, що відвезли його до лікарні. Він казав, що не видів, хто бив, бо було темно»* (Пагутяк, 2016: 28). Також варто звернути увагу на ірраціональний вплив ночі на людську свідомість, зокрема зі зникненням світла мешканців селища починають переслідувати різноманітні візії. Однією із таких облуд є з'ява у селищі мерців, які починають відвідувати кожную родину з настанням вечора. Внаслідок цих містичних

подій концепти «світло-темрява» в повісті набувають значення понять «цей світ-той світ» або ж «світ живих-світ мертвих». Питьма стає позначати інфернальний простір, що тонко відчують навіть наймолодші. У тексті письменниця вибудовує периферію концепту «темрява» через асоціації дитини, яка вносить у синонімічний ряд цієї лексеми слово «земля»: *«Вмерлих у землі ховають. А там темно»* (Пагутяк, 2016: 15). Таке специфічне порівняння виникає внаслідок особистої травми дівчинки, матір якої померла. У такий спосіб у її уяві формується ланка взаємозв'язків між концептами «темрява», «земля», «смерть», «мерці». За сюжетом твору ходіння небіжчиків припиняються після відкриття древньої могили та возз'єднання двох закоханих привидів. Проте водночас авторка подає менш містичну причину – відновлення електропостачання: *«завтра яскраве світло без запаху залле кімнату і речі знову отримають свій звичний статус правдивості й непривабливості. Заголосить радіо в сусідній кімнаті, будячи господиню доїти корову; гасові лампи опиняться в коморі, а свічки чекатимуть Різдва. Мертві більше не турбуватимуть нікого»* (Пагутяк, 2016: 38). Тобто концепт «світло» у контексті повісті це ще й «світанок», який, згідно із міфами, знищує і проганяє нежить – породження «темряви», «ночі».

Висновки. Отже, у творі Г. Пагутяк «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками» бінарні концепти «світло-темрява» репрезентовані на декількох смислових рівнях. Периферію значень формують зіставлення опозицій як позитивних і негативних явищ відповідно. Зважаючи на архетипну символіку концептів, авторка розширює їхнє семантичне поле. У такий спосіб поняття «світло» у повісті вербалізоване за допомогою образів «еклектика», «достаток», «освіта», «день», «життя» щодо «темряви» вжито позначення: «питьма», «бідність», «неуцтво», «ніч», «смерть». Важливе значення у сприйнятті концептів має особистий досвід героїв твору, їхнє становище, психологічний стан, підсвідомість, страхи. Г. Пагутяк вдало обіграє асоціативний ряд довкола понять «світло-темрява», для створення ефекту багатоплановості та багатшаровості тексту, що формує широке концептуальне поле.

Неординарний ідіостиль письменниці, її вміння репрезентувати та вербалізувати концепти заслуговують на подальші дослідження її творчості у сфері мовознавчих наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бошкань Г. Міфологема сонця у творчості Бруно Шульца та Галини Пагутяк. *Вісник Львівського університету : іноземні мови.* Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. Вип. 24. Ч. 1. С. 2–10.
2. Давидова Т. Антиконтраст у лінгвістичній ретроспективі. *Сучасні тенденції у викладанні іноземних мов у світі* : зб. матеріалів учасн. III Міжнар. наук.-практ. інтернет конф. Суми : ФОП Цьома С. П., 2020. С. 30–32.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
4. Загнітко А. П. Класифікаційні типології концептів. *Лінгвістичні студії: зб. наукових праць.* Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 12–21.
5. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
6. Пагутяк Г. Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками. Львів : ЛА «Піраміда», 2016. 280 с.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / за ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 10. 658 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. С. Назарова. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 916 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с.
11. Чумаченко М. О. Міфологема світла і темряви в православній культурній традиції : дис. ... канд. культ. наук : 26.00.01 / Харківська державна академія культури. Харків, 2018. 224 с.